

תמימה דוידוביץ

ענייני סמנטיקה בפירושו של ר' מנחם בן שמעון לספר יחזקאל

מנחת זיכרון לר"ר צבי בצר
אמן הלשון, נעים הליכות
שהרבה ללמוד וללמד ולעשות

במחצית השנייה של המאה הי"ב חלה התפתחות ענפה במדע הלשון העברית. בתקופה זאת התפרסמו חיבורים רבים משל ר' אברהם אבן עזרא (להלן: ראב"ע) למשל, ואף תרגומי חיבורים ממחקרי ר' יהודה חיוג' ור' יונה אבן ג'נאת. באמצעות תרגומים אלה התודע קהל יהודי אירופה הנוצרית בכלל, וקהל יהודי דרום צרפת בפרט לחוקי הלשון העברית ולסגנונה.

מחכמי המאה הי"ב היה ר' מנחם בן שמעון¹ (להלן: רמב"ש) מפושקירש (Posquières) אשר כפרובאנס. רמב"ש עסק בפרשנות המקרא. מחיבוריו הפרשניים ידועים לנו פירושו לספרי ירמיהו ויחזקאל. פירושו ליחזקאל היה פרי ביכוריו, ובשל כך יש בו עניין מיוחד. פירושו זה נדפס לראשונה כמקראות גדולות, מהדורת הכתר (בעריכת מ' כהן בשנת תש"ס).

רמב"ש הושפע בעיקר מפרשנות ספרד, שהתאפיינה בחתירתה לפשט המקרא באמצעות החקר הפילולוגי. עם זאת הוא מזכיר הרבה את רש"י. רמב"ש ביסס ביאוריו על המקרא, תרגומיו וטעמיו, וכמובן על הספרות הפרשנית והבלשנית שהייתה לפניו. את ידיעותיו בענייני לשון שאב רמב"ש מרבותיו הישירים: ר' יוסף קמחי (להלן: ריק"ם), ובנו – ר' משה קמחי (להלן: רמ"ק). ייתכן שחברו אליו לספסל הלימודים: משה בן ששת ובנו הצעיר של ריק"ם – ר' דוד קמחי (רד"ק). כמו כן הושפע רמב"ש מראב"ע שקדמו, ושימש אף הוא כצינור להעברת תורת חכמי ספרד ומורשתם הלשונית לדרום צרפת.

רמב"ש הכיר בחשיבותם של יסודות הפילולוגיה: תורת ההגה, תורת הצורות, ומעליהם המחקר הסמנטי-לקסיקלי. מחקר זה משמש נדבך חשוב להבנת פשט היקרא. באמצעות בירור משמעות המילה הבודדת יתבאר אפוא הפסוק בשלמותו מחד

¹ מאגר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שכתבתי בהדרכתו של פרופ' ר' כשר: דרכו הפרשנית של ר' מנחם בן שמעון מפושקירש לאור פירושו ליחזקאל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ג (להלן: דוידוביץ, רמב"ש).

גיסא, ומאידך גיסא קושי בהבנת הפסוק בשלמותו יחזירנו אל העיון במילה הבודדת, שאף אם היא מוכרת מן המקרא, ייתכן שבהקשר מסויים יחול שינוי בהוראתה. זיקה הדדית זאת בין התיבה הבודדת ובין הפסוק בשלמותו טבועה במונח 'המעגל הפרשני'² המשרת את חוקרי הספרות והמקרא כאחד.

כשל נטייתו לכתיבה על דרך הפרפראזה, יתחזק ויתאשש ביאורו לתיבה הבודדת אגב ביאור הפסוק בכללותו. כלומר, בשלב ראשון הוא מבאר כל מילה הטעונה ביאור בנפרד, ולאחר מכן משלבה בביאור הכולל של הפסוק. בפירושו נוטה רמב"ש לחזור על ביאור תיבה במופעה השונים. יש שהוא מציע ביאור שונה לאור ההקשר החדש של התיבה.

חשיבות פירושו של רמב"ש ליחזקאל ניכרת ביותר לחוקר לשונו המיוחדת והמורכבת של הנביא יחזקאל, המתאפיינת בריבוי מילים קשות, נדירות, יחידאיות, ולעיתים אף רב-משמעיות.

במאמר זה נעסוק בהצגת הדרכים השונות שמשמש בהן רמב"ש לביאור המילה הבודדת:

- א. ביאור באמצעות השוואה למילה קרובה במשמעה
- ב. ביאור באמצעות מילה קרובה במשמע או מילה נרדפת בפסוק (ברצף או בצלע מקבילה)

- (א) השוואת משמעויות ו/או בידול ביניהן
- (ב) בידול משמעויות בין מילים נרדפות
- ג. ביאור באמצעות ההקשר (הקרוב או הרחוק)
- ד. ביאור באמצעות כיסוס פנים-מקראי
- ה. ביאור בשילוב שתי דרכים מהנזכרות לעיל
- ו. שימוש בלשון חז"ל
- ז. שימוש בלשון הארמית ובתרגומים
- ח. ביאור בשילוב לשון חז"ל והלשון הארמית

טרם דיוננו נציין שלוש הערות:

1. רמב"ש ייחד מקום נכבד לחקר מילים יחידאיות, זרות או משונות.³ במסגרת חיבור זה לא נעסוק במילים אלה.
2. לצורך ביאור המילה הבודדת שילב רמב"ש בין היסוד המורפולוגי, האטימולוגי, הסמנטי והתחבירי כאחד. במאמרנו זה נתמקד בפן הסמנטי בלבד.

2 ראה למשל פולק, הסיפור במקרא, עמ' 403.

3 על כך ראה בהרחבה דוידוביץ, רמב"ש, עמ' 257-271.

3. רמב"ש מביא פעמים רבות את דברי קודמיו, לעתים כאסמכתא, לעתים כפירוש נוסף, לעתים כדי להסתייג מהם. אף שאין זה חלק ממאמרנו זה, אנו מציינים את המקומות האלה על-ידי הדפסתם בפיזור.

*

א. ביאור באמצעות השוואה למילה קרובה במשמעה
הבאת מילה סינונימית הנה דרך נוחה ומקובלת לביאור מילה. אם התיבה המתבארת נדירה יחסית, השימוש במילה מוכרת מקל על הקורא את הבנת הכתוב. הנה כמה דוגמות:

(1) לט, ט: "וְכָעָרוּ וְהִשְׁיָקוּ בְנִשְׁקָ... וְכָעָרוּ בָהֶם אֵשׁ" וכו'.
והשיקו – מבניין הפעיל, בשקל "והפילו ארויך באש" (ראה יר' כב, ז), ושרשו: נשק, ופירושו: והדליקו.

רמב"ש מתייחס כאן הן לשורש – שהוא מגזרת פ"נ, ולכן האות נ' נעלמה, והן למשמעות. לצורך זה הסתייע כאן בשורש קרוב לנש"ק: דל"ק. במקרה הזה לא הביא רמב"ש פסוקים אחרים אשר משתמעת מהם הוראת הפועל.⁴

(2) ח, ח: חתור – כמו חפור, וכמוהו ואחתור (בהמשך הפסוק).

(3) לב, ח: אקדירם – אחשיכם.⁵

ב. ביאור באמצעות מילה קרובה או מילה נרדפת בפסוק (ברצף או בצלע מקבילה)
(א) השוואת משמעויות ו/או בידול ביניהן

i. השוואת משמעויות:

המבנה התקבולתי השכיח בסגנון הנבואי מסייע ביד הפרשן בביאור המילה הבודדת. לעתים שרשרת מילים נרדפות בכתוב תשמש לאותה מטרה.

4 כגון: יש' מד, טו; תה' עח, כא. רמב"ש מוסיף כאן הדגמת הפעיל של שורשי פ"נ באמצעות מקרא ובו מושא (והקשר) "אש", כבפסוקנו.

5 דוגמות נוספות: יז, ג: "צמרת" - הוא האמיר הגדול באילן, ב-ז, כב הוסיף: "הענף העליון מן העץ שיש לו עלים סכיבותיו"; וב-לא, ג: "גוף האילן הגדול"; יז, ט: "יקוסס" - יקוצץ; כד, יא: "חתום חלאתה" - תכלה זוהמתה.

(1) ה, טו: "והיתה חרפה וגדופה מוסר ומשמה לגויים" וכו'.
והיתה ירושלים לחרפה ... לגויים – שיחרפה, ולגדופה – שיגדופה, והטעם כפול.⁶

השורשים חר"ף וגד"ף שכיחים במקרא. לעתים הם מופיעים בסמיכות זה לזה.⁷ מופעי השם 'חרפה' רבים, בעוד שצורת 'גדופה' היא יחידאית. מתוך ההקשר ובעזרת מקבילות מקראיות מתבארת הוראתה.

(2) כח, כד: "ולא יהיה עוד לבית ישראל סלון ממאיר וקוץ מכאיב מכל סביבותם".

וקוץ מכאיב – כפול בטעם, כי סלון כמו וקוץ, ומכאיב כפי' ממאיר, והוא מגזרת "צרעת ממארת" (וי' יג, נא-נב).⁸

באורח דומה הסתייע רמב"ש בפסוקנו לצורך ביאור תיבת "וסלונים" (ב, ו):

וסלונים – נגזר מן "סלון ממאיר" (כח, כד) ... וסלונים – הרוצים לשמוע דבריו להקשות עליהם, להכאיב הנביא בדבריהם, כמו הקוץ שיכאיב.⁹

2. השוואת משמעויות ובידול ביניהן כאחד:

לעתים רמב"ש מציע שני ביאורים שונים, על-פיהם מתבאר הפסוק כתקבולת נרדפת או כמשלימה:

(1) ו, יד: "...ונתתי את הארץ שממה ומשמה ממדבר דבלתה" וגו'.

שממה ומשמה – שניהם שמות בפירוש אחד והם מפעלי הכפל. ופירש רש"י ז"ל: שממה – מאין יושב, ומשמה – תמהון, שיתמהו עליה רואיה.

על-פי הדעה הראשונה יש זהות סמנטית בין שני השמות (בלשון רד"ק: "הכפל לחזק"), אך על-פי הדעה השנייה, דעת רש"י, קיים בידול משמעות בין השמות: השורש שמ"ם נושא משמע נוסף: תמ"ה.¹⁰

6 באורח דומה ביאר רד"ק: "גדופה... וענינו כמו 'חרפה', וכפל הענין במלות שונות לחזק הענין כמנהג. צמדי מילים נוספים בהם מתבארת תיבה אחת באמצעות חברתה המופיעה באותו פסוק או באותו הקשר: "קיר" ו"חיץ" (יג, י, טו); "שמה ומשמה" (לה, ג); "להבת שלהבת" (כא, ג); "מרמס" ו"מרפש" (לד, יט); "שממה ומשמה" (כו, יד); "מקנה וקנין" (לה, יב). על תופעת הנרדפות במקרא בכלל ובתקבולת בפרט, ראה פריץ, מילים נרדפות, עמ' 12-13.

7 כך במל"ב יט, כב ובמקבילתו יש' לו, כג; צפ"ב, ח; תה' מד, יז (כשם עצם).

8 בפירוש פסוקנו ניכרת השפעת ראב"ע בפירושו לויקרא, על אחר.

9 בביאורו כאן הסתמך על ריק"ם (ספר הגלוי, עמ' 46). דיון אטימולוגי בתיבת "סלונים" ראה בפירושו של ריא"ב (ר' יהודה אבן בלעם) ב, ו; אף הוא פירש 'סלונים' בהוראת קוצים, ושרשו: סל"ל או סל"ץ (כך ריב"ג, סה"ש). ראה עוד להלן (ב) (1).

אזכור ה"מִדְבָּר" בפסוקנו מחזק דעה ראשונה. הצירוף "שממה ומשמה" חוזר ביחזקאל (לג, כח; כט; לה, ג), ובצירופים וריאנטיים: "שמה ומשמה" (כג, לא); "שממה ונשמה" (לב, טו).

(2) יז, ד: "...ויביאהו אל ארץ כנען בעיר רכלים שמו".
ארץ כנען – היא בבל, שהיתה ארץ מסחר,¹¹ וכמוהו: "כנען – בידו מאזני מרמה" (הו' יב, ח), בעיר רוכלים – סוחרים; והטעם כפול, אָו: ארץ – שם כלל, ומלת עיר – פרט.¹²

מן ההקשר ברור, כי הצירוף "ארץ כנען" בפסוקנו שונה בהוראתו מהיקריותו האחרות במקרא.¹³ בפסוקנו מדובר בהגליית מלך יהודה לארץ זרה. מן התקבולת הנרדפת או המשלימה (על דרך "כלל ופרט") מתבארת תיבת "כנען" כנרדפת לרוכלות ומסחר.¹⁴ רד"ק הביא כתוב נוסף לאישוש זיהויה של תיבת "כנען" עם מסחר, על-פי יש' כג, ח: "צר המעטירה, אשר סחריה – שרים, כנעניה – נכבדי ארץ".

(3) כז, ז: "שש ברקמה ממצרים היה מפרשך... תכלת וארגמן מאיי אלישה היה מכסך".

היה מפרשך... והוא היריעה הגדולה העומדת על התורן פרושה... היה מכסך – הטעם כפול כמנהג¹⁵ ...

ורבינו שלמה ז"ל אמר, כי מכסך הוא מחסה ממטר, העשוי בספינה; ועתה יהא מפרשך ומכסך שני דברים.

על-פי הביאור הראשון לפנינו תקבולת נרדפת: תיבת "מפרשך" מקבילה ל"מכסך"; בעקבות פירוש רש"י מוצע אף כאן בידול סמנטי, ולפנינו תקבולת משלימה; הכיסוי האחד משמש להנהגת הספינה בים, והאחר – להגנת נוסעיה. רש"י ביאר: "מכסך – לאהל ולגג על פני כל האניה". השימוש במכסה כמחסה בעת גשם אינו מוזכר במפורש

10 ראה מ"א ט, יח; יר' יח, טז ועוד. ביאורי רש"י, רי"ק (=ר' יוסף קרא), רד"ק ור"א מבלגנצי, ראה במקראות גדולות, הכתר.

11 וכן רש"י ורד"ק.

12 וכן רד"ק.

13 כגון: בר' יג, יב; טז, ג; יז, ח ועוד.

14 על כנעני בהוראת סוחר, רוכל, ראה גם ראב"ע להו' יב, ח, המפרש כן בעקבות קודמיו (עיין ראב"ע, פירוש תר"ע, עמ' 118, הערה 33). בפירוש רמב"ש ליח' טז, כט: "ותרבי את תזנותך אל ארץ כנען כשדימה", מתבאר הביטוי "ארץ כנען" כמוסב על ארץ ישראל (בשני ביאורים ראשונים), אך בביאור השלישי המוצע, על אחר, משמש הביטוי כתמורה ל"כשדימה". על-פי הביאורים הראשונים היה צריך לומר: "מארץ כנען" (עיין רד"ק). הביאור השלישי תואם אפוא את ביאורו ל-ז, ד.

15 דוגמות נוספות לשימוש ב'הטעם כפול' או 'כפול בטעם' ראה ה, ו; טז, סג; כח, כד; לא, יז. רמב"ש אינו מנמק את עצם תופעת התקבולת במקרא.

תמימה דוידוביץ

בפירוש רש"י אלא בפירוש רי"ק (כהגנה על סחורה) וברד"ק (הגנה על אנשי הספינה). ייתכן, כי רמב"ש כתב פירושו על סמך הזיכרון, ולא מתוך ראיית הפירוש ככתובו לפניו.¹⁶

ביאור הכתוב על דרך התקבולת המשלימה מתקשר לסעיף הבא בו נדרן בהבחנה ובבידול שיוצר רמב"ש בין מילים הנראות כנרדפות.

(ב) בידול משמעות בין מילים נרדפות

רמב"ש נוקט דרך זאת של בידול משמעויות ביחס למילים נרדפות¹⁷ סמוכות, מילים המשובצות בשתי צלעות התקבולת, ואף מילים המופיעות באותו הקשר, אך בפסוקים שונים.

(1) ב, ו: "כי סרבים וסלונים אותך ואל עקרכים אתה יושב" וכו'.

... והפסוק מספר שלושה ענינים, וכן הפירוש:

סרבים – הם אנשים הממאנים לשמוע דברי הנביא;

וסלונים – הרוצים לשמוע דבריו להקשות עליהם, להכאיב הנביא בדבריהם,

כמו הקוץ שיכאיב;

ועקרכים – שלא יפנו לדבריו, רק להרגו.

ועל שלש אלה הבטיחו השם יתעלה: "ודברת" (ב, ז).

16 דוגמות נוספות לדרך הפרשנית דלעיל: טז, ח: "וארחצך במים / ואשטף דמיך מעליך" וכו'; יח, ח:

"בנשך לא יתן / ותרכית לא יקח" וכו'; יט, יא: "ויהיו לה מטות עז / אל שבטי משלים" וכו'.

17 סקירה מקיפה אודות זוגות של מילים נרדפות במקרא נעשתה על-ידי אבישור, נרדפים. ראה גם קדרי, התקבולת, עמ' 44–45; ולאחרונה: פרץ, מילים נרדפות, המוכיח, שתופעת הנרדפות במקרא מוכרת לחז"ל ולפרשני ימה"ב. מרבית הפרשנים (כגון: ר' משה הכהן אבן ג'יקטילה, ראב"ע, רד"ק ורלב"ג) הגדירוה כתופעה סגונית בעיקר ("הטעם כפול"; "כפל עניין במלים שונות"). כנגדם היו שעסקו בחקר הבידול הסמנטי בין המילים (רמב"ם, יוסף אבן כספי, ובדורות אחרונים הגר"א והמלבי"ם; ראה פרץ, מילים נרדפות, עמ' 20–23). רמב"ש נקט מדי פעם במונחי הקבוצה הראשונה, אך יחד עם זאת טרח לעסוק, כשהיו לו סימוכין לכך, בחקר הבידול הסמנטי, ולהעמידנו על משמעותיהן של המילים הנראות כנרדפות. מחקר מקיף על התקבולה המקראית נעשה על ידי קוגל, שירה מקראית. ראה גם מאמרו, שירה ונבואה.

המילה "סלון" – משמעה לדעת רמב"ש: קוץ,¹⁸ כפי שהראינו לעיל (ב, 1 [2]) על הפרוש ל-כח, כד. אף העקרב הנזכר במקומנו ידוע בסיכון שבעקיצתו.¹⁹ שלושת השמות באים אפוא לציין הדרגה עולה ביחס העוין של העם כלפי הנביא: החל בסירוב לשמוע דבריו, עבור לרצון לשומעם כדי להטיח ביקורת בפניו, לנגחו ולתוקפו, וכלה בהפניית עורף מוחלטת ובתכנון מזימות להורגו. שני הראשונים גורמים צער נפשי ועלבון, אך האחרון כרוך בסיכון פיזי ממשי. הביטוי הראשון מתבאר כמשמעו, בעוד השניים האחרים הנם מטפוריים. את רעיון ההדרגה נטל רמב"ש ממורו – ריק"ם.²⁰ בן ששת, בן דורו, סבר, כי "סרבים וסלונים – זה כטעם זה", דהיינו, מילים נרדפות.

הדרגה עולה משתמעת גם מפירוש ר' אליעזר מבלגנצי על אתר:

כי סרבים וסלונים אתך – ויעקצוך אם תירא מהם;

ואל עקרבים אתה יושב – וישכוך וימיתוך אם תחת מפניהם.

אף ר' אליעזר מבלגנצי ראה את צמד השמות הראשון כמוסב על דבר אחד, ועמד על החומרה בפגיעת עקרבים. הדרגה זאת מקבילה כנראה לדעתו על הפעלים הנזכרים בפסוק: "אל תירא מהם" – יראת הפחד כשלב ראשון, אך קשה ממנה – "ומפניהם אל תחת" – חרדה מפני כשלון, נפילה, שבירה. העקיצה קלה יותר מנשיכה, שעלולה לגרום למיתה. בכך יצר ר' אליעזר מבלגנצי הדרגה אחרת, שלא הוזכרה על ידי רמב"ש.

(2) טז, לז: "לכן הנני מקבץ את כל מאהביך אשר ערכת עליהם, ואת כל אשר אהבת על כל אשר שנאת" וכו'.

18 כך רס"ג, האגרון, עמ' 371; אבן פרחון (מחברת הערוך, ערך: 'סלון', עמ' מה, ב) פירשה: "קוצין דקין שנשכין (כך!) את האדני ומשחיתים (כך!) מקום הנשיכה"; בכך קירב הוראת "סלונים" בפסוקנו להוראת "עקרבים", שאף הם קוצים (ראה רד"ק) או בעלי חיים הגורמים נזק קשה לאדם ואולי אף ממיתים (ראה דברי רמב"ש על "עקרבים", כדימוי לישראל: "שלא יפגו לדבריו, רק להרגו"). רמב"ש אינו מציין במפורש מהו לדעתו עקרב.

19 עיין בפירוש ריק"ם לפסוקנו. "עקיצת עקרב" הוא ביטוי שגור בחז"ל; ראה משנה אבות ב, י; ספרא, קדושים, פ"א; ירושלמי שבת יג ע"ב; עבודה זרה י ע"ב.

20 ראה ריק"ם, ספר הגלוי, עמ' 46. בדבריו של ריק"ם הנוסח בהיר יותר: "...אמר הצור ליחזקאל, ישראל עמך חלוקים ג' חלקים, יש מהם 'סרבים' – סרבנים ומורים, כמו שני' כי אינם אובים לשמוע' (ג, ז) אליך, יש מהם 'סלונים' וקוצים, שיבואו לשמוע דבריך כדי לבטלם ולסתיר (דהיינו: לסתור) אותם... ואלה יותר רעים מהראשונים, ויש מהם כמו 'עקרבים' ונחשים, כוננתם להרוג אותך" וכו'. אף רד"ק בביאורו לפסוקנו ביאר 'סלונים' כ'קוצים' וצוניים, ואילו 'עקרבים' כ'קוצים קשים', אך הוסיף את תרגום יונתן, המבאר 'עקרבים' כמשמעו, כבעלי חיים.

... מאהביך אשר אהבוך עד עתה, שיהפך לבם לשנא אותך, ואת כל האוהבים אשר מרצונך ... והנה נלמד מזה הפסוק, כי יש הפרש בין 'מאהב' ל'אוהב': כי המאהב – המסבב לאתר שיאהבנו, והאוהב – שיאהב בעצמו ברצונו.

לאור ביאור זה מדובר בפסוקנו בשני סוגי אוהבים: אלה שאהבו מעצמם (בניין קל), ואלה שגרמו לאחרים שיאהבו אותם (בניין פיעל).²¹

(3) לד, ד: "את הנחלות לא חזקתם ואת החולה לא רפאתם" וכו' את הנחלות – נפעלות, כמו "נחלה מכתך" (יר', ל, יב); ואמר מרון בן גיאנח (סה"ש: 'חלה'), כי יש הפרש בין מלת נחלות למלת חולה; כאמרו הכתוב: וחזקתם ורפאתם [לפנינו]: ללא וי"ו החיבור, כי הנחלות הם החלושות; והביא ראייה גם כן מהתרגום, שאמר: "ית כאיביא לא תקפתון".

בידול משמעות בין שני התארים (בצורת בינוני) מצוי גם בפירושי רש"י, רי"ק, ר"א מבלגנצי ורד"ק על אתר. רד"ק למשל הבחין בין כאב באיבר אחד (נחלות) לבין היוקקות לרפואה כללית (חולה). בן ששת הבחין בין חולי הנפש, חולי הלב (בבניין נפעל) לבין חולי הגוף (בבניין קל), וכן כנראה אף רי"ק. המניע לבידול זה הוא נקיטת הכתוב בפעלים שונים לגבי כל אחד מן המצבים; החלש נזקק לחיוק, והחולה – לרפואה.

בהמשכו של הפרק, בפס' טז, מופיע "ואת החולה אחזק" (ושם אין "נחלות"), ורמב"ש מצביע שם על הזיקה ההדוקה לפסוקנו. הוא מציע שתי דרכים להסביר את השמטת "נחלות" שם: אם משום שהמילה "חולה" (המציינת, כאמור, מצב קשה יותר) כוללת את שניהם, ואם משום ש"נלמוד אותן מקל וחומר", שהיא צריכה "חיוק ורפואה יותר, ו[הכתוב] אחז דרך קצר".

לאחר שהדגמנו בידול משמעות בין תיבות המופיעות באותו פסוק כצמד מילים או כמבנה תקבולתי, נסיים בשרשרת שמות החוזרת בנבואת יחזקאל על צור (פרק כט). יחזקאל מתאר את הצלחתה הכלכלית המרשימה של צור, בהיותה עיר נמל בעלת קשרי מסחר ענפים. סחורות רבות הגיעו עדיה ויצאו ממנה. בעקבות רבנו חננאל עומד רמב"ש על בידול בין המונחים השונים, המבוסס על חקר אטימולוגי שלהם:

(4) כז, ט: "כל אניות הים היו בכך לערב מערבך".

והנה מצאנו הסחורה בארבע לשונות, והם: מערבך (כז, ט), ועזבוניך (להלן יב), ומרכולתך (להלן כד) ואשכרך (להלן טו). ומלת מערבך כוללת כל מיני הסחורות, כמו עבדים ושפחות ותבואה... ועזבוניך – הם הסחורות הנתונות

21 השווה ראב"ע לאיכה א, יט, ד"ה "למאהבי".

כאוצר, עזובות שמה עד שיגיע עת שימכרו; ומרכלתך – הם הסחורות הנישאות ממקום למקום, ומבקשים אותם תמיד; ואשכרך – הם סחורות משובחות, העשויות בדרך דורון ומנחה לשלטונים.²² כן פירש רבנו חננאל ז"ל, ומה מתקו דבריו מדבש.²³

לאור ההגדרות דלעיל, יש להבחין בסוגי סחורה אחדים, מהם המונחים ומאופסנים כמלאי לעת מצוא ("עזבוניך"), מהם המבוקשים ונישאים תמיד על ידי הרוכלים ("מרכלתך"); ומהם מוצרים יוקרתיים ומשובחים הניתנים כדורון לאנשי שלטון נכבדים ("אשכרך"). ויש גם מונח כוללני לסוגים שונים של סחורה המובאים במעורב, ובהם "סחורה" אנושית וגם אחרת ("מערכך").

ניתוח דוגמות אלה מלמדנו על רגישותו של רמב"ש לביורר סמנטי ואטימולוגי של כל תיבה בפני עצמה מכאן, ובהקשרה הכולל מכאן. אין הוא מסתפק בציון העובדה, כי לפנינו מבנה תקבולתי, אלא כאשר הוא סובר שמדובר בתקבולת נרדפת ("הטעם כפול", "כפול בטעם"), שאלמלא כן מביא הוא בפני הקורא הבחנה ברורה בין התיבות השונות. בכך מושגת העשרה מילונית של לשון המקרא ואף הכוונת הקורא לקריאה מדוקדקת בו.

ג. ביאור מילה באמצעות ההקשר (הקרוב או הרחוק)

דרך זאת נוקט רמב"ש בעיקר לצורך ביאור מילים יחידאיות או נדירות ביותר.

(1) ט, א-ב: "ואיש כלי משחתו בידו ... ואיש כלי מפצו בידו".

ומלת משחתו – שם כלי שמשחיתים בו, והוא [האות ו' שבסוף המילה] סימן הפועל [ולא סימן המושא]; וזה השם מספר הכתו' הבא בלשון אחר: מפצו; והטעם אחד ... ומלת מפצו – שם מחסרי הנו"ן, מגז' "ונפצתי בך סוס ורוכבו" (יר' נא, כא), וכמוהו "מפץ אתה לי" (שם שם, כ).

22 זאת בהסתמך על הנאמר בפרקנו: "קרנות שן והובנים השיבו אשכרך" וכתה' עב, י: "מלכי שבא וסבא אשכר יקריבו". המשפט האחרון משמש כתקבולת לרישא שם: "מלכי תרשיש ואיים מנחה ישיבו".

דוגמות נוספות לבידול בין תיבות: "היקני" – "הימיני" (ד, ו); "כרוב" – "שור" (י, א); קטע זה מבוסס על דברי ראב"ע בשיטה האחת לבר' ג, כג, ובעיקר בארוך לשמ' כה, יח: "כרוב" משמש כשם-עצם כללי, ואילו "שור" הוא הפרט בו; "הרסו" – "נתצו" (טז, לא); "הוחדה" – "מרטה" (כא, טו); "מצנפת" – "עטרה"; "הרים" – "הסיר" (כא, לא); "יוט" – "יומס" (ל, טז).

23 קטע זה פורסם על ידי שעוועל, פירושי רבנו חננאל, עמ' נב-נג, אך תיבות "אותם תמיד" מופיעות בסוף הגדרת "עזבוניך", אולי כקפיצת עין (בסוף הגדרת "מרכלתך"). הקטע אינו מופיע במגדל חננאל.

שם העצם "מפץ" (או "מפץ") טעון בירור. אמנם קיים השורש נפ"ץ בבניין פיעל בהוראה מתאימה לעניין, אבל הוא קיים בבניין קל במשמעות פיזור, והוא מתחלף עם שורש אחר, שכיח ביותר, בבניינים שונים, באותה הוראה: פו"ץ. רמב"ש מכאר אותו באמצעות השם המופיע בפסוק הסמוך לו, "משחתו". אמנם השם "משחת" יחידאי במקרא, אבל השורש שח"ת שכיח וידוע היטב. הקשר בין השמות הנגזרים מהשורשים שח"ת ונפ"ץ מובהר על רקע הנאמר ביר' נא, כ: "מפץ אתה לי כלי מלחמה, ונפצתי כך גוים, והשחתייך מלכות". ועל כך כותב שם רמב"ש:

מפץ נקרא שם כלי ששוברים בו, והטעם: אתה היית לי כמו מפץ – שהשחיתו כל העולם עמך.²⁴

בירמיהו מופיעים השם והפועל כאחד: "מפץ" ובצדו הפועל "ונפצתי" (שם, שם, כ-כג; הוא משמש כאן כמילה מנחה, המבליטה את משמרו).

(2) טז, לג: "לכל זנות יתנו נְדָה, ואת נתת את נדניך לכל מאהביך, ותשחדי אותם לבוא אליך".

נדָה - פירושו כמו 'אתנן' (לעיל, פס' לא, לד), ואין לו חבר במקרא, בלתי בפסוק הזה מלת 'נדניך'.

המופע היחיד הנוסף של המילה "נדָה" הוא בהמשך הפסוק, בצורת "נדניך".²⁵ המילה ניתפרשת לפי העניין. רמב"ש מוצא לו דמיון במילה "אתנן" בהקשר שלנו, בפסוקים לא, לד: שם מתואר מעשה הזנות הנוטלות אתנן, כניגוד למעשיה של האישה אשר בנישל שבפרקנו, זו הניתנת תשלום למאהביה.

(3) מא טז: "סחיף' [לפנינו: שחיף] – פירושו קורה או קרש לפי הענין, והמתרגם תרגמו: "נסר", והוא לשון רבנן ז"ל: "מסככין בנסרים" (סוכה יד א), שפירושו: בקרשים".

כאן פירש רמב"ש תיבה יהודאית על-פי ההקשר, תוך אישוש נוסף מלשון התרגום יהושון הז"ל.²⁶

²⁴ פירוש רמב"ש לירמיהו על-פי מהדרות דסן ופורת.

²⁵ כאשר לגרוננה של המילה "נדָה" הדעות חלוקות. יש שפירושה על דרך חילוף עיצורים (נדן/נדָה). רמב"ש ביכר לראות כאן שני שורשים שונים קרובים במשמעם. ראה דוידוביץ, רמב"ש, עמ' 268–269.

²⁶ דיגמיות נוספות לסוג הנדון: "המלה" (א, כד: "ויש מפרש אותה כמו המון, לפי הענין"); "למשעי" (טז, ד: "ויתכן היותו פירושו לפי מקומו, כמלות אחרות הרבה"); "אבחת חרב" (כא, כ: "ואין לה אחות, רק טעמו לפי מקומו"); "אנשי רכיל" (כב, ט: "זאת המלה פעם שם ותואר השם, כאשר הענין מורה, ובמקום הזה – שם"); "פארך" (כד, יז: "זה הפאר היה מצנפת או מגבעות, החובש בו הנביא

ד. ביאור מילה באמצעות ביטוס פנים-מקראי

(1) יט, יב: "ורוח הקדים הוביש פריה": הוביש – כמו "אשר הוביש... את מי ים סדף" (יהושע ב, י).

מגמת רמב"ש כאן היא לכוון את הקורא להבנת תיבת "הוביש" מהשורש יב"ש, התואמת להמשך הפסוק: "התפרקו ויבשו מטה עזה", כדי לשלול משמע אחר: מהשורש בו"ש שצורתו המורפולוגית זהה.²⁷

(2) שם, שם: ותַפְּשׁוּ... ושרשו נת"ש... והוא מגזרת "ונתשתי את הגוי ההוא נת'ש ואבד" (יר' יב, יז).

המילה הנידונה משמעה אָבֹדֶן, כמובח מן הפסוק בירמיהו.²⁸

ה. ביאור בשילוב שתי דרכים מהנזכרות לעיל

ביאור מילה באמצעות מילה נרדפת וביטוס פנים מקראי בצדה נפוץ למדי בפרשנות רמב"ש, כגון:

(1) טז, ה: "ותשלכי על פני השדה בג'על נפשך":

בג'על – מגזרת "וגעלה נפשי אתכם" (וי' כו, ל), והבי"ת – בעבור, והפירוש... שגעלו בכ המצרים.

כאן הסתפק רמב"ש בכיטוס פירושו על הכתוב בויקרא, שאף בו נסמך השורש גע"ל לשם-העצם 'נפש'. שם-העצם, המשמש כתיאור סיבה בפסוקנו, התבאר באמצעות הפועל המשמש כנשוא בויקרא; אך בביאורו ל-טז, מה ("געלת אישה... געלו אנשיהן") הוסיף: "גועלת – כמו 'מואסת' (כא, טו)", וגם שם הביא את הכיטוס מויקרא.

(2) יז, ט: "...הלוא את שרשיה ינתק"

ינתק – כמו יעקר, מלשון "נתקתי מוסדותיך" (יר' ב, י).

ראשו לתפארת, והער – הפסוק הבא אחרי כן 'פאריכם על ראשיכם' (פס' כג); "תדלחם" (לב, יג: "ידועה ממקומו, כי אין לה אחות"); "וששאתיך" (לט, ב: "פירושה לפי מקומה").

27 על צורת "הוביש" כדו-משמעית בהוראתה (יב"ש – בו"ש) עיין גם כהן, הטורש 'שוב', עמ' 142–143. במאמר זה מעמידנו המחבר על קרבה סמנטית בין שורשי ע"ו ופ"י.

28 כך גם ביר' א, י: "לנתוש ולנתוץ ולהאביד", וביאר רמב"ש: "... להתנבאות עליהם ולנתשם ולהאבידם מעל אדמתם ללכת בגלות" (על-פי מהדורת דסן). אמנם אין בזה כדי לתת את ההוראה המדויקת, שהיא ההיפוך של נטיעה, כמובח מיר' כד, ו; מב, י; מה, ד; עמ' ט, טו, וכן דב' כט, כז. דוגמות נוספות לסוג הנדון ראה "פחת" (ב, ו); "ונגדעו" (ו, ו); "ונמחו" (שם שם); "החל" (כ, ט – י) ש להבינה מגזרת חילול ולא מלשון התחלה, למרות השורש המשותף: חל"ל); "תעטו" (כד, כב).

השורש נת"ק מופיע במקרא, בדרך כלל, בליווי משלים, כגון: חבל, חוט, שרוך ומסורות. בהקשר הנדון השורש הנ"ל משולב במשל בוטני (ניתוק שורשים), ולכן רמב"ש נעזר במילה חלופית: עקירה.

(3) א, יג: בערות – פעל עומד, ופי' דולקות, וכמוהו "גחלים בערו ממנו" (שמ"ב כב, ט).

ה, ב: תבעיר – ומלת תבעיר פירושו תדליק, כמו "המבעיר את הבעירה" (שמ"ב כב, ה).

יושם לב לזה, שלצורך ביאור אותו פועל מביא רמב"ש בכל אחד משני המופעים סיוע מתוך מקרא אחר. הסיבה לכך: הפועל בע"ר משמש כפועל עומד בראשון, וכפועל יוצא בשני. לעומת זאת, בפרק לט, ט-י לא נזקק רמב"ש לביאור הפועל החוזר בע"ר, שכן שם הוא מופיע בבניין פיעל בהצרכת המושא: אש.²⁹

ו. שימוש בלשון חז"ל

לשון חז"ל משמשת כלי עזר חשוב להבנת הוראת המילה. רמב"ש נעזר בלשון המשנה והתלמוד כאחד:

(1) כד, יד: לא אפרע – ולא אשוב אחר מעשות זאת הרעה; והוא מלשון רבותינו ז"ל, האומרים: "למפרע" (משנה מגילה ב, א).³⁰

(2) יח, ח: "בנשך לא יתן ותרבית לא יקח":
בנשך – הירוע, המוזהר עליו בתורה (ראה וי' כה, לו) ... לא יתן – ממונו. ותרבית לא יקח – אם יתנונו הלוה אליו, לא יקחנו. ותרבית – תרגום נשך, כי שניהם נוהרים מזה [=המלווה והלווה מוזהרים על כך], כמו שהורונו רבותינו³¹ ממלת "לא" תשיך" (דב' כג כ): אזהרה ללוה ולמלוה.

בפירוש רמב"ש הפסוק מתבאר על דרך התקבולת המשלימה. גדולת הצדיק הנה כפולה: אי נתינת כספו בריבית, ואף אי הסכמתו לקבלת ריבית מיד הלווה. בכך ישנה התאמה לדעת חז"ל שקבעו איסור כפול, ובכך נימקו את הכפילות שלכאורה של איסור

29 דוגמות נוספות לסוג הנדון: "מתלקחת" (א, ד); "פרדות" (א, יא); "מרי" (ב, ה); "תפיל" (יג, י); "נחר" (טו, ד); "מכרתוך" (טז, ג); "ותפשקי" (טז, כה); "ונתצו" (טז, לט); "שחולה" (יז, ח, י, יט, י); "חבולתו" (יח, ז); "תרתיו" (כ, ו); "לכלות" (כ, ח); "שפם" (כד, כב); "בנשק" (לט, ט).

30 עיין ריב"ג ורד"ק, סה"ש: 'פרע'; ריק"ם, ס' הגלוי, 'פרע'; בן ששת, על אתר, וכן פירוש ריק"ם למש' א, כה; ד, טו.

31 ראה מכילתא, משפטים, כספא, יט.

לקיחת ריבית, שבאה ללמד שאיסור ריבית חל על המלווה והלווה כאחד.³² "תרבית" ו"נשך" משמשים אפוא כמונחים חלופיים, אך כאמור, החזרה על האיסור (כפי שחזר על כך רמב"ש גם בביאורו לפס' יג) נועדה להסבו על נמענים שונים. תיבת "תרבית" משמשת בפסוקנו כביאור ל"נשך", ומשמשת כנרדפת וכמשלימה לה גם יחד. בלשון תרגום יונתן: "חיבוליא" ו"ריכותא". בתרגום אונקלוס לדב' כג, כ מתורגמת המילה "נשך" כ"רבית", המקבילה ל"תרבית" בפסוקנו.

(3) יג, יח: ומלת כסתות ידועה בלשון רבנן ז"ל, שאמרו: "הכרים והכסתות אין בהם משום כלאים" (משנה, כלאים ט, ב). והם שקים אשר ישימו בהן הקסמים, ובעבור שידמו לכסתות נקראו כן.

(4) כד, ה: "...רתח רתחיה" וכו' ומלת רתח – צורי... וזאת הלשון ידועה בלשון רבותינו ז"ל, שאמרו: "מגעילו ברותחין" (פסחים ל ע"ב); "ברותחין קלקלו וברותחין נידונו" (ר"ה יב ע"א), והפירוש: עשה אש עד שירתח הסיר ויעלה שאוניה.

(5) יא, ה: ומעלות רוחכם אני ידעתי... והיא רמוז למחשבה, כמו "העולה על רוחכם" האמור למטה (כ, לב)... ומלת רוחכם כטעם רצונכם ודעתכם, וזה הטעם בדברי רבנן ז"ל, שאמרו: "סלקא דעתך" (ברכות ב ע"ב ועוד). ובלשון אחר: מה עלה על דעתך.

לשון חז"ל, על אף היותה מאוחרת מלשון המקרא, משרתת את רמב"ש בביאור מילים אשר הוראתן זהה בשני הרבדים. דברי חז"ל סייעו להדגמת השימוש במילה 'רוח' שלא בהוראתה הראשונית, אלא בהוראה משנית: רצון ודעת.³³ לעתים לשון חז"ל מסייעת אף לביאור מילה המופיעה במשמע מטפורי, כגון:

ל, כד: "וחזקתי את זרעות מלך בבל" וכו' זרעות – נקראו כן החיילות בדרך משל, וכמוהו: "וזרעות הנגב תפולנה" [צירוף של לשון פס' כה ושל דני' יא, טו]; והטעם, כי הכח בזרוע ונלחם האדם בו, כמו שאמרו רבותינו ז"ל: "בעלי זרוע" (סוטה מט ע"א).

בעזרת לשון חז"ל מראה אפוא רמב"ש שתיבת זרוע משמשת גם לציון מטפורי של כוח, עצמה, גדודי צבא (=חיילות).

32 גם רד"ק יצר הבחנה בין שני איסורים: "ותרבית לא יקח" – אמרו רבותינו ז"ל: 'הוא נשך הוא תרבית, ולא חלקן הכתוב אלא לעבור עליו בשני לאוין' (ב"מ ס ע"ב). מתוך המשך דבריו נראה, כי רד"ק יוצר בידול אחר בין שני האיסורים, וזאת מבחינת העיתוי: האיסור חל על נטילת ריבית בין בעת מתן ההלוואה ובין בעת גביית החוב.

33 דוגמות נוספות לסוג הנדון: ח, ג: "בציצת"; יג, י: "חזין"; טז, לא: "לקלס"; שם, לו: "גדה"; שם, לו: "נחשתך"; יז, ז: "כפנה"; לז, ו: "וקרמתי".

ז. שימוש בלשון הארמית ובתרגומים

השימוש בלשון התרגום או בלשון הארמית בכללה שכיח יותר בפרשנות רמב"ש מאשר השימוש בלשון חז"ל. רמב"ש מסתייע הן בתרגום אונקלוס לתורה והן בתרגום יונתן לנביאים. הלשון הארמית מכונה על ידו: 'לשון ארמית' או 'לשון כשדים'. השימוש בלשון זאת מסייע בהבנת המילה המקראית, משום שלעיתים קרובות השורש הארמי מזכיר ונפוץ יותר מן המילה העברית. להלן נדון במבחר דוגמות ונראה, כי בחלק מהן משמשת הלשון הארמית כאסמכתא אחת מני אחדות:

(1) יז, ט: "...כל טרפי צמחה תיבש" וכו'.

ומלת טרפי – תרגום "עלה זית" (בר', ח, יא): "טרף זיתא".

המילה "טרפי" מופיעה פעם אחת במקומנו ונשנית במקור המובא כסימוכין לפסוקנו: "עלה זית טרף בפיה", שם ניקוד התיבה "טַרְף" כשם-עצם ולא כפועל. רמב"ש – כבן ששת וכרד"ק – מפנה את הקורא לתרגום לבראשית, כי במקומנו התרגום זהה ללשון הכתוב: "טרפי צמחה", וכן בשל הצירוף השמני "עלה זית" המתורגם שם כצירוף שמני "טרף זיתא"; ומכאן ש"טרף" מקביל ל"עלה".³⁴

(2) טז, נז: "...בנות פלשתים השאטות אותך מסיב"ב

השאטות... והוא לשון ארמית – תרגום "ויבז עשו" (בר', כה, לד): "ושט עשו", ופירושו: הכוזות.

רמב"ש מסתייע בכתוב מבראשית, כדי להוכיח, כי השורש בו"ז מיתרגם בארמית בשורש שא"ט המקביל לשו"ט.³⁵ אף במקומנו מתרגם יונתן "דבזי יתיך".³⁶ רד"ק גזר את התיבה מהשורש בו"ז, לאור הנאמר ב-כח, כד: "השאטים אותם". רמב"ש ביאר אף שם את התיבה מלשון כוז, אך לשון בו"ז מתאימה יותר להקשר, ואכן כך תרגם שם יונתן: "דבזזין יתהון". השורש שא"ט, המקביל לשו"ט, מופיע גם כשם-עצם המתבאר על ידי רמב"ש אף הוא כלשון כוז.³⁷

(3) לד, ב: "הנבא על רועי ישראל" וכו'.

עתה צווה השם, שיתנבא על רועי ישראל שמתו, והיה מדבר כנגדם כאילו הם חיים... גם דברי המתרגם נכונים, שפירש רועי ישראל – "פרנסי ישראל", הראוים להדריך ולהנהיג העם; והם לא עשו כן.

34 על התלכטות ראב"ע בכירור שימושה של תיבת 'טַרְף' (בר', שם, שם) כתואר, פועל או שם, עיין בביאורו על אתר; שפת יתר, מהר" אושרי, סעיף לב, עמ' 72; חרל"פ, תורת הלשון, עמ' 110.

35 עיין סה"ש: 'שאט'; סי' הגלוי, 'שט'; אבן פרחון, מחברת הערוך, 'שאט'.

36 כך פירשו ר"ק ור"י מטראני.

37 כה, ו: "שאטך"; שם, טו: "בשאט בנפש"; לו, ח: "בשאט נפש".

על-פי הביאור הראשון - נמעני הנבואה הם מלכי ישראל, שמעלו בתפקידם לאורך הדורות האחרונים; אך כדי להימנע מאנכרוניזם, ביאר רמב"ש, כי הנביא פונה אליהם "כאילו הם חיים". בביאור החלופי, בעקבות תרגום יונתן, הוא מסב את הכינוי "רועי ישראל" על כלל פרנסי ישראל, שמעלו בתפקידם. בדרך הראשונה הלכו רי"ק ורד"ק,³⁸ ובשנייה - רש"י ור"א מבלגנצי. האחרון אף פירט, כי נמעני הנבואה הינם: "שריהם ושפטיהם, כהניהם ונביאיהם".

(4) ז, ז: "מהומה ולא הד הרים"

ולא הד הרים - אמר רבי יונה הספרדי ז"ל [סה"ש: 'הוד'], כי מלת הד - שם התואר, כמו 'מת' ו'לץ' שהם מעלומי העי"ן, והוא מגזרת "כסוס הודו במלחמה" (זכ', י, ג), ופירושו: ענין חוזק ותוקף, וכן פירושו: בבוא להם זה יום המהומה, לא יועיל להם הד, חזק שבהרים ומגדל תקיף להמלט שם. ורבי משה קמחי פירש הד מן "הידר", וחסר למ"ד הפועל, כמלת "גא מאד" (יש' טז, ו), אשר משפטו "גאה"; וכן הפירושו: לא יוכלו לענות הידד ביום המהומה, ללכת בהרים ולהמלט שם מפני הרעה שתדביקם מהרה. והתרגום יעזור אלה הפירושים, שאמר: "ולא לאשתובא לטוריא".³⁹

תיבת "הד" מתבארת מלשון הוד⁴⁰ (חוזק) ההרים, או כקריאת 'הידר' של הנמלטים להרים; מכל מקום, רמב"ש מבהיר בעזרת תרגום יונתן, כי כוונת הפסוק לתאר את חוסר הישע של עם ישראל בבוא הפורענות. רעיון זה, כי לא תהיה להם הצלה ועזרה במצודות ההרים או בראשיהם, מובע גם בתרגום לפסוקנו. בדוגמה זו ניתן לראות, שהוא נעזר בתרגום, גם כאשר התרגום חופשי ולא מילולי, וממילא הסיוע ממנו הוא בעקיפין.

יש שהתרגום מתרגם באופן מטפורי את הפסוק, כך למשל:

38 רד"ק יצר כאן סינתזה מעניינת בין המקרא לתרגום יונתן, בפרשו את הביטוי "פרנסי ישראל" כמוסב על מלכי ישראל דווקא.

39 בנוסחנו: "ולית... במצדי טוריא"; וברש"י: "לרישי טוריא"; בכ"י P (=כ"י פריס): "לטוריא" (זוטנברג, קטלוג).

40 עיין ריא"ב, על אתר.

טו, ז: "ונתתי את פני בהם, מהאש יצאו והאש תאכלם"
 מהאש יצאו – אמר יונתן בן עוזיאל: מהתורה יצאו, שנתנה באש, והאש
 תאכלם; והוא רמז לאויבים שיאכלום כאש. וככה תרגומו: "על-פיתגמין
 דיהבין מגו אשא עברו, ועממין תקיפין כאשא ישצינון"; ונכון תרגם, כעבור
 שהוא מדה כנגד מדה. ואני מפרש, כי זה האש – רמז לאויב שהוא נבוכדנצר;
 ובעבור שהיה נודע ... בא מלת אש בה"א הידיעה; והפירוש: מאותו האויב
 הידוע נמלטו כבר כאשר הגלה המלכים הראשונים... ואותו האויב יגלם עדין
 בעונם וכו'.

על-פי תפיסתו של בעל תרגום יונתן מתפרש פסוקנו באופן מטפורי. ה"אש" הנזכרת
 ראשונה היא התורה, שניתנה במעמד הר סיני באש:⁴¹ ישראל "יצאו", הפרו, את
 ה"אש" (התורה), ולכן ייענשו בהרס ובכליה באש על ידי עמים חזקים. אף על פי
 שהתרגום נראה בעיני רמב"ש, בשל עיקרון מידה כנגד מידה – חטא ועונשו – שהוצג
 בו, מעדיף רמב"ש לראות כאן תיאור של רציפות והמשכיות העונש; ראשית הגלות
 (גלות יהויקים ויהויכין), והשלמתה בימי צדקיהו. הנביא מציין שמהאש נמלטו והאש
 תאכלם; דהיינו: סבורים היו שניצלו מן הסכנה, ולכן הם ממשיכים בדרכם הנלוזה,
 אבל אותו האויב ישוב ויכה אותם. שימוש בתווית היידוע ("האש") מחזק את הדעה,
 כי מדובר באותו אויב עצמו בעבר וגם בעתיד; נבוכדנצר מלך בבל.

ח. שימוש בלשון חז"ל ובארמית כאחד

במקרים אחדים רמב"ש נעזר בשני היסודות לצורך ביאור מילה מקראית:

לח, יב: "...להשיב ירך על ... ישיב על טבור הארץ"
 טבור הארץ – אמר מרון בן ג'אנח [סה"ש: 'טבר'], כי נקרא הגובה והחזק מן
 הארץ, והביא ראיה מהתרגום, שאמר: "תקפא דארעא", וגם מהפסוק "הנה עם
 יורד מראשי ההרים", "מעם טבור הארץ" (שו"ט, לו-לוז); הטעם שקרא הכתוב
 גובה ראשי ההרים: "טבור". והוסיף לאמר בו הנראה והידוע בלשון, שהוא
 אמצע הארץ; וגם זאת הלשון ידועה בלשון רבותינו ז"ל, שאמרו: "טבור
 פתוח" (נידה ל ע"ב). והטעם על דעת המתרגם: בעבור שהיה ארץ ישראל
 הרים ובקעות. ועל דעת השני, שפירושו אמצע – בעבור שהיה בואו לירושלם,
 שהוא אמצע העולם.⁴²

41 ראה שמ'יט, טו-יח; כ, טו; דב' ד, יא-יב.

42 ראה תנחומא, קדושים י.

כביאורו כאן ניתן לראות את השילוב שעושה רמב"ש בין המקורות השונים. ביסודו של דבר שני ביאורים לצירוף "טבור הארץ": (א) ראש הארץ, מקום גבוה; (ב) מרכז העולם. לצורך ביסוס הפירוש,⁴³ מסתמך כאן רמב"ש על ריב"ג. אגב הבאתם של הביאורים גם פירטם ופירשם. בביאור התיבה "טבור", לפנינו סימוכין על תרגום יונתן לפסוקנו, על מקור פנים-מקראי, על ביטוי שגור ועל לשון חז"ל.

לביאור הראשון, 'טבור' כציון גובה וחזק,⁴⁴ מסייעים תרגום יונתן, ההקבלה המקראית בשו"ט, לו-לו בין "ראשי ההרים" ו"טבור הארץ", וכן השימוש באותו פסוק בפועל "יורד". ביטוי זה מתאים לתנאייה הטופוגרפיים של ארץ ישראל המשופעת בהרים ובגאיות. על-פי הביאור השני, 'טבור' כאמצע, "טבור הארץ" הנו ביטוי מטפורי לציון מקום מרכזי, אמצעי. לכך מתאימה התייחסות חז"ל לארץ ישראל, שהיא "גבוהה מכל הארצות",⁴⁵ והיא גם אמצע העולם.⁴⁶

רמב"ש רואה אפוא בתרגום הארמי כלי עזר חשוב לצורך בירור סמנטי של התיבה הבודדת. ב- 27 מקרים בפירושו ליחזקאל הוא מבאר את התיבה באמצעות ציטוט תרגומה או תרגום מילה קרובה לה במקור מקראי אחר;⁴⁷ ב- 23 מקרים הוא מבאר את המילה או המשפט בעזרת התרגום על אתר.⁴⁸

נסיים בדוגמה, בה רמב"ש חולק על התרגום ומעדיף דעתו של פרשן ימי-ביניים. הדוגמה הזאת ממחישה את שיקוליו הענייניים של רמב"ש הגוברים לעתים על החשיבות הרבה אשר הוא מייחס לתרגום הארמי, אשר כידוע הפליגו חז"ל במעלתו ובקדושתו.⁴⁹

43 השהו רד"ק על אתר.

44 ראה רש"י ורד"ק.

45 ראה קידושין סט ע"א; סנהדרין פז ע"א; ספרי דברים, פסקא קנב (מהד' פינקלשטיין, עמ' 206).

46 ראה תנחומא, קדושים, י.

47 א, ד: "מתלקחת"; ב, ו: "סרבים"; ז, ז: "הצפירה"; יב, יח: "ברגזה"; יג, י: "הטעו"; טז, ל: "שלטת"; טז, מ: "ובתקוף"; טז, מג: "ותרגזו"; טז, נו: "השאותו", וכן כח, כד: "השאים"; יז, ז: "כפנה"; שם, ט: "טרפיו"; יח, ח: "נשך"; כא, ג: "להבת שלהבת"; כב, כ: "להנתיך" (כד, יא-יב: "נתכה"); שם, כד: "גשמה" (מתכנתה כשדית); כה, ו: "מחאך", וכן כו, ט: "ומחי קבלו"; כז, טז: "ובוץ"; שם, כח: "שרותיך"; כח, ג: "עממוך", וכן לא, ח: "עממוהו"; כה, יג: "מסכתך"; כח, יד: "ממשח"; לא, ג: "וחרש".

48 א, א: "נפתחו השמים"; א, כד "קול המלה"; א, כה: "קול"; ז, ז: "הידד"; שם, יג: "חזון"; שם, כ: "וצבי עדיו" (ראה גם כ, ו, טו; כו, כ); ח, ג: "בציצת"; ט, ב: "קסת הסופר"; י, א: "הכרובים"; טו, ז: "מהאש יצאו והאש תאכלם"; טו, טו: "לו יהי"; שם, לו: "נחשתך"; שם, מג: "הזמה"; יז, ב: "אגפיו"; יח, י: "ועשה אח"; כד, ו, יא, יב: "חלאתה"; כז, יט: "מאוזל" (כאן מסתמך על התרגום מבלי להזכירו); כז, כ: "בבגדי חפש"; כז, כג: "כלמד"; לב, ה: "הגאיות"; שם, יט: "ממי נעמת"; לד, יד: "את הנחלות לא חזקתם"; מא, טו: "שחף עין".

49 ראה מגילה ג ע"א.

יה, י: "והוליד בן-פריץ שפך דם ועשה אֶח מאֶחָד מאלה"⁵⁰
ועשה אח – אמר רבי יונה הספרדי ז"ל [אבן ג'נאח, סה"ש: 'אח'], כי מלת אח
הגה כטעם אחד; ונפל הדל"ת ממנו, כאשר נפלה ממלת 'אחת', שהיא כמוה;
וככה אמר במלת "אח לא פדה יפדה איש" הכתוב בספר תהלות (מט, ח).⁵⁰
ויאמר אחריו רבי אברהם בן עזרא ז"ל (בפירושו לקה' ז, כז): לא יתכן לפרש
כזה, כעבור מלת 'מאחת' [בנוסחנו: 'מאחד'] הבאה אחריו שנית שלא לצורך.⁵¹
והנכון בעיניו להיותו [המילה "אח"] כמשמעו, ויהיה [=ה"אח"] פעול
[=מושא] או פועל [=נושא]; והפעול – ועשה מעשה או דבר רע, שיהיה אח
מאחת התועבות האלה; והפועל – ועשה ישראל, כי הוא הנקרא אח. וכמוהו
בעיניו "אח לא פדה יפדה איש" – פעול או פועל; והטעם: אין איש שיפדה
אחיהם וקרוביהם מהתמותה; או: אין אח שיפדה "איש"; והטעם שזה ויש
מפרשים: שמחה, והטעם: יעשה בשמחה מאחת מאלה התועבות; והוא רחוק
בעיניו. והמתרגם אמר: "ויעביד לאחיה מאחד מאילין", ויהיה חסר למ"ד
השירות. והנכון מה שאמר רבי אברהם בן עזרא ז"ל.

פסוק זה עורר עניין רב בפרשנות ובבלשנות של ימיה"ב והוא נדון בהרחבה. ביאורים
אלה דנים בבירור תפקידה התחבירי ומשמעיה של תיבת "אח" במקום הזה.
רמב"ש מציע כאן ארבעה ביאורים, מהם משתקפות שלוש דעות:
(1) על-פי ריב"ג תיבת "אח" משמשת תמורת "אחד" או "אחת". על-פי זה תיבת
"אח" משמשת כמושא ישיר: "ועשה אח[נד]...מאלה". לכך התנגד ראב"ע, שכן
הפסוק חסר מובן, שהרי לפי זה תיבת 'מאחד' נראית כיותר וככפל לשון.

50 כך פירשו דונש (תשובות דונש, עמ' 152); ריק"ם, ס' זיכרון, עמ' 27; ס' הגלוי, עמ' 70; רד"ק
בביאורו הראשון.

בן ששת על אחר, מביא אף הוא ארבעה ביאורים. הוא מקשה על גישת ראב"ע דלעיל (המובאת בשם
"יש אומ"...) באומרו: "ומ' 'מאחד' נוסף". כביאור רביעי (תחת התרגום דלעיל) מציע הוא לבאר
תיבת "אח" לא כביטוי שמחה, אלא בהיפוך משמעות, כמילה המבטאת עצב ואבל ("גם נכון להיות
'אח' כמו גם אוי"). אין אצלו הכרעה חד-משמעית בין הביאורים השונים והם מובאים באופן
אנונימי. דיון תמציתי ראה בפירוש ריא"ב, שם מוצע פירוש ריב"ג בשם י"א, ולפיו "תיבת 'מאחד'
אין בה צורך".

51 כן דעת ראב"ע בביאורו לקה' ז, כז (דחיית ביאור תיבת 'אח' בהוראת 'אחד', על דרך שימוש האות
דל"ת. יש לפרשה כמשמעה, ומשמשת היא כמושא או נושא); וכן פירש בביאורו לתה' מט, ת;
יסוד מספר, עמ' 136–137 (דחיית הדיעה הנ"ל בקובעו "ואלו דברי התול"); ספר ההגנה (=שפת
יתר), מהד' אושרי, סעיף קמז, עמ' 100 (במהד' ליפמאן, סעיף קלה, עמ' 39–40); כאן נדון העניין
בקצרה: "יתכן היותו כמשמעו... ולהיותו אחד אינו נכון, כי... ודרך המרגם
אינו על דרך הפשט". אף שלל את דרך התרגום בשל סטיחה מן התרגום המילולי
המדויק של הטקסט; וכן צחות, טז ע"ב; שפה ברורה, מד ע"ב.

- (2) לדעת ראב"ע תיבת "אח" הנה כמשמעה, או בהוראה מושאלת המוסבת על כל אדם מישראל, ומבחינה תחבירית ניתנת להחבאר בשתי האפשרויות הבאות: כנושא (פועל) או כמושא ישיר (פעול); וכך ניתן לבאר גם את הכתוב בתה' מט, ת: האח לא יפדה את האיש, או האיש לא יפדה את האח – אף שהמשמעות העניינית זהה.
- (3) לדעת אחרים המילה 'אח' משמשת כאן בהוראת שמחה (= 'האח'),⁵² מעין תיאור אופן: ועשה בשמחה את אחת התועבות.⁵³
- (4) על-פי תרגום יונתן תיבת "אח" הנה כמשמעה, אך התרגום פירשה כמושא עקיף: "לאחזה" [=לאחיו], על אף שלמ"ד השירות (=מושא עקיף) איננה מצורפת אליה בפסוק.
- רמב"ש הביא את ארבעת הביאורים, פירטם והצביע על החסרונות בשלושה מתוכם. הוא ביכר את הביאור השני, דעת ראב"ע, אשר לדעתו הוא הקרוב לפשט הכתוב, משום שהוא מבאר את המילה "אח" כמשמעה. ביאור זה נטול חסרונות שהוזכרו לגבי הביאורים האחרים.
- לסיכום: ראינו במאמר זה, כי שמונה דרכים – הבאות לעתים גם כמשולב – שימשו את רמב"ש לצורך ביאור המילה הכודרת. באמצעותן הובן הפסוק בשלמותו ובהקשרו. רמב"ש הקדיש מקום נכבד לדיון הסמנטי ולבידור מגוון הוראותיה של המילה, תוך ביסוס ואישוש הדברים. בכך העשיר את עולמם של הקורא בן זמנו ואת הקוראים לאחריו מבחינה מתודית ותוכנית כאחד.

אזכורים ביבליוגרפיים

אבישור, סמיכויות הנרדפים במליצה המקראית, ירושלים תשל"ז	אבישור, נרדפים
ש' אבן פרחון, מחברת הערוך, מהדורת ש"ז שטרן, פרסבורג 1844 (נדפס מחדש: ירושלים תשל"ל)	אבן פרחון, הערוך
משה בן ששת, פירוש לספר ירמיה ויחזקאל, מהדורת ש"א דרייבר, לונדון תרל"ב (1871)	בן ששת
S.R. Driver (ed.), <i>A Commentary upon the Books of Jeremiah and Ezeqiel by Moshe Ben Shesheth</i> , London 1871	
תמימה דוידוביץ, דרכו הפרשנית של ר' מנחם בן שמעון מפושקירש לאור פירושו ליחזקאל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ג	דוידוביץ, רמב"ש
ספר תשובות דונש עם הכרעות רבנו תם (לספר מחברת מנחם) מהדורת צ' פיליפאווסקי, לונדון ועדינבורג 1856 (ד"צ: ירושלים חש"ד)	דונש, תשובות

52 ראה יח' כה, ג; לו, ב.

53 ראה פירושו של ר"י מטראני על אחר.

תמימה דוידוביץ

- A. Saenz-Badillos (ed.), *Tešubot de Dunaš Ben Labrat*, Granada 1980
- E.E. Dessen, *The Commentary of R. Menahem Ben Simon of Posquières on Jeremiah* (Ph. D. Thesis), Toronto 1974
- ר' יהודה חיוג', שלשה ספרי דקדוק (ספר אותיות הנח והמשך, ספר פעלי הכפל, ספר הניקוד), מהדורת י"ב נוט, לונדון-ברלין תר"ל (ד"צ: ירושלים תשכ"ח)
- ל' חרל"פ, תורת הלשון של רבי אברהם אבן עזרא: מסורת וחינוך, באר-שבוע תשנ"ט
- ש' טלמון, "טבור הארץ", השיטה ההשוואתית, בתוך: י' אבישור (עורך), עיונים בספר יחזקאל, ירושלים 1982, עמ' 151-175
- מתתיהו כהן, "עיון נוסף בסמנטיקה של השורש 'שוב' בלשון המקרא", בתוך: ברית עברית עולמית, כנס בארצנו (תשמ"ט), ירושלים תשנ"ב, עמ' 140-153
- מכילתא דר' ישמעאל, מהדורת הוויבין-רבין, ירושלים תש"ל²
- מקראות גדולות הכתר, מהדורת יסוד חדשה (מהדיר ועורך מדעי: מ' כהן), ספר יחזקאל, רמת-גן תש"ס
- ששה סדרי משנה, מהדורת אלבק-ילון, ירושלים תשי"ב
- ספרא, תורת כהנים לספר ויקרא, מהדורת מ' איש שלום, ברסלויא תרע"ה (ד"צ: ירושלים תשכ"ג)
- ספרי על ספר דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין ת"ש (ד"צ: ניו יורק – ירושלים תשנ"ג)
- פ' פולק, הסיפור במקרא, ירושלים תשנ"ד
- R. Furth, *Édition et étude critique d'un Commentaire hébreu du Moyen-Age. Le Commentaire de Menahem Ben Shim'on de Posquières (1191) sur le Livre de Jérémie, I-II* (Ph.D. Thesis), Lyon 1984
- י' פרץ, "על המילים הנרדפות במקרא", טללי אורות י (תשס"ב), עמ' 11-26
- מ"צ קדרי, "התקבולת המקראית מבחינה סמנטית", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 37-45 (=ש' מורג [עורך], סמנטיקה של העברית החדשה, אסופת מאמרים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 125-133)
- J. L. Kugel, "Poets and Prophets: An Overview", in: idem (ed.), *Poetry and Prophecy: The Beginnings of a Literary Tradition*, Ithaca & London 1990, pp. 1-25

סמנטיקה בפירושו של מנחם בן שמעון ליחזקאל

Idem, <i>The Idea of Biblical Poetry: Parallelism and its History</i> , Baltimore & London 1998	קוגל, שירה מקראית
H. Zotenberg, <i>Manuscripts Orientaux: Catalogue des Manuscripts Hébreux et Samaritains de la Bibliothèque Imperiale</i> , Paris 1866	זוטנברג, קטלוג (כ"י פריס)
ליקוטים מפירושי ר"ח (=ר' חננאל) על התורה, מגדל חננאל, מהדורת א' ברלינר, בערלין תרל"ו; פירושי רבנו חננאל על התורה, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ב (על ספר יחזקאל, עמ' מז-סו)	רבנו חננאל
ר' אברהם אבן עזרא, ספר יסוד מספר, מהדורת ש' פינסקר, וינה תרנ"ג	ראב"ע, יסוד מספר
שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתרי-עשר, מהדורת א' סימון, מהדורה מדעית מבוארת, רמת-גן תשמ"ט	ראב"ע, פירוש תר"ע
ר' אברהם אבן עזרא, ספר צחות, מהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא תקפ"ז	ראב"ע, צחות
ר' אברהם אבן עזרא, שפה ברורה, מהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא תקצ"ט (ד"צ: ירושלים תשכ"ז), וראה נ' בן-מנחם, סיני ח (תש"א), עמ' מג-נג	ראב"ע, שפה ברורה
ר' אברהם אבן עזרא, ספר וזהגנה על רב סעדיה גאון (המכונה שפת יתר), מהדורת י' אושרי, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ח	ראב"ע, שפת יתר
ר' דוד קמחי, ספר השרשים, מהדורת ה"ר ביזנטאל ופ' לברכט, ברלין 1847 (ד"צ: ירושלים תשכ"ז)	רד"ק, סה"ש
פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר יחזקאל, מהדורת נ' פרץ, רמת-גן תש"ס	ריא"ב, יחזקאל
ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים, מהדורת ב"ז באכר, ברלין תרנ"ז (ד"צ: ירושלים תשכ"ז)	ריב"ג, סה"ש
א' תלמג' (מהדיר), פירושים לספר משלי לבית קמחי (ריק"ם, רמ"ק ורד"ק), ירושלים תשנ"א	ריק"ם, משלי
ר' יוסף קמחי, ספר הגלוי, מהדורת ה' מאתיאוס, ברלין תרמ"ז (ד"צ: ירושלים תשכ"ז)	ריק"ם, ס' הגלוי
ר' יוסף קמחי, ספר זכרון, מהדורת ב"ז באכר, ברלין תרמ"ח (ד"צ: ירושלים תשכ"ח)	ריק"ם, ס' זכרון
ספר האגרון (כתאב אצול אלשער אלעבראני), מאת רב סעדיה גאון, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשכ"ט	רס"ג, האגרון
מדרש תנחומא, מהדורת בובר, וילנא תרמ"ג	תנחומא